

[https://doi.org/10.31392/Hileya-HISTORICAL-2022.9\(176\).15](https://doi.org/10.31392/Hileya-HISTORICAL-2022.9(176).15)

УДК 281.93:94(477.63)

**РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА
ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ У ПОВОЄННІ
РОКИ
(II ПОЛОВИНА 40-Х — ПОЧАТОК 50-Х
РОКІВ ХХ СТОРІЧЧЯ)**

**RUSSIAN ORTHODOX CHURCH
DNIPROPETROVSKHINA IN THE POST-WAR
YEARS
(SECOND HALF OF THE 1940S — THE
BEGINNING OF THE 1950s)**

Мосюкова Н. Г.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
філософії
та політології Українського державного
університету
науки і технологій (Україна, Дніпро)
e-mail: nataszafranczeska@gmail.com ORCID
0000-0002-9568468-4681

Mosyukova N. G.,

candidate of Historical Sciences, Associate
Professor of the Department of Philosophy and
Political Science of the Ukrainian
State University of Science and Technology
(Ukraine, Dnipro)
e-mail: nataszafranczeska@gmail.com ORCID
0000-0002-9568468-4681

В статті висвітлено умови, в яких існувала Російська Православна Церква у повоєнні роки, її взаємини з владою, особливості функціонування на території Дніпропетровської області.

Для вирішення поставленого завдання було використано історико-генетичний, історико — порівняльний, системний методи.

З'ясовано, що РПЦ співпрацювала з владою, але, незважаючи на це, обмеження для неї існували, її структури знаходилися під наглядом відповідних органів.

Виявлено, що лібералізація релігійної політики радянської влади сприяла збільшенню кількості спільнот і чисельності духовенства Російської Православної Церкви у Дніпропетровській області, але з 1947 — 1948 років спостерігалось їх зменшення.

Визначено, що значна частина служителів культу РПЦ на Дніпропетровщині не мала належного рівня освіти і не вирізнялася високою моральністю.

Ключові слова: Російська Православна Церква, Дніпропетровська область, духовенство, радянська влада, уповноважений Ради у справах Російської Православної Церкви при Раді Міністрів СРСР по Дніпропетровській області.

The article highlights the conditions in which the

Russian Orthodox Church existed in the post-war years, its relations with the authorities, the peculiarities of functioning in the territory of the Dnipropetrovsk region.

To solve the task, historically-genetic, historically-comparative, and systematic methods were used.

It was found that the Russian Orthodox Church cooperated with the authorities, but, despite this, there were restrictions on it, its structures were under the supervision of the relevant authorities.

It was revealed that the liberalization of the religious policy of the Soviet authorities contributed to the increase in the number of communities and the number of clergy of the Russian Orthodox Church in the Dnipropetrovsk region, but from 1947 to 1948, their decrease was observed.

It was determined that a significant part of the ROC worshippers in Dnipropetrovsk Oblast did not have the proper level of education and were not distinguished by high morality.

Keywords: Russian Orthodox Church, Dnipropetrovsk region, clergy, Soviet government, representative of the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church under the Council of Ministers of the USSR for Dnipropetrovsk region.

Церква є важливою складовою українського суспільства і суттєво впливає на формування суспільної думки. Вивчення діяльності, взаємин з державою християнських церков (особливо православних) в різні історичні періоди допомагає краще зрозуміти позицію тієї чи іншої Церкви на сучасному етапі, отже, є дуже важливим і актуальним.

В незалежній Україні вчені отримали можливість об'єктивного дослідження питань релігії та Церкви, в тому числі і проблем, пов'язаних з діяльністю Російської Православної Церкви у повоєнні часи. Вони назвали причини змін у релігійній політиці радянської держави у 40-і роки ХХ сторіччя, визначили дозволи, які отримала РПЦ і констатували обмеженість її можливостей, залежність від атеїстичної влади, охарактеризували періоди розвитку державно-церковних відносин. Загальна картина не може бути повною без вивчення історії Російської Православної Церкви на регіональному рівні.

Мета статті — дослідження умов, в яких існувала РПЦ, її взаємин з радянською владою, а також тенденцій функціонування цієї релігійної організації у повоєнні роки на Дніпропетровщині.

Джерельною базою праці є документи, що зберігаються в Державному архіві Дніпропетровської області.

На початку 40-х років ХХ сторіччя в умовах німецької окупації деякі християнські церкви відновили свою діяльність після жорстких репресій 30-их років. Ще у ході II світової війни радянське керівництво вирішило переглянути своє ставлення до релігійних інституцій, зокрема до Російської Православної

Церкви. Дослідники називають низку причин таких змін, серед них: 1) бажання використати потенціал релігійних інституцій, тим більше, що православні зайняли патріотичну позицію щодо захисту країни [3, с. 67], [6, с. 79], Сталін також не міг допустити, щоб “українське “релігійне відродження” своєму існуванню було зобов’язано нацистській владі” [6, с. 79]; 2) намагання створити позитивний імідж СРСР на міжнародній арені [4, с. 69], [3, с. 67], [5, с. 69], [1, с. 107]; 3) спроба використати православ’я для дискредитації та обмеження впливу Святого Престолу [5, с. 69], [9].

Для виконання поставлених завдань 14 вересня 1943 року було прийнято “постанову про організацію Ради у справах РПЦ, уповноважені якої діяли при урядах союзних республік та обласних виконавчих комітетах. Через інститут уповноважених вирішувалися питання реєстрації церковних громад, відкриття нових парафій...” [7, с. 76 — 77]. У вересні 1943 року у Москві було обрано патріарха Московського і всієї Русі й утворено Священний Синод [2, с. 139], а 28 листопада 1943 року РНК СРСР прийняв постанову “Про порядок відкриття церков”. РПЦ отримала право на організацію православних братств у західних регіонах і на ведення ними місіонерської і добродійної діяльності [1, с. 113 — 114].

Активізація життя Російської Православної Церкви, дозволена керівництвом СРСР, не передбачала її вільного розвитку - існувала низка перешкод щодо відкриття церков [8], не було загального законодавства про релігійні культу, РПЦ існувала у повній залежності від Кремля і ніяке рукоположення в сан, кадрові переміщення не могли бути здійснені без узгодження з державними органами [2, с. 142, 141], [3, с. 68, 69]. Існували перешкоди на шляху здобуття спеціальної духовної освіти, це призводило до того, що священниками ставали люди з низьким загальноосвітнім рівнем, що формувало відповідне ставлення населення до Церкви [2, с. 144].

Російська Православна Церква була “дисциплінованим знаряддям влади” [3, с. 69]. Це зазначають українські історики, які досліджували означену проблему: “РПЦ знаходилась у великій залежності від радянської держави і тісно співробітничала з нею” [5, с. 69], “Московська патріархія постійно низько вклонялася, плазувала... Часто це плазування доходило до відкритого блюзнірства — месіанських сподівань, прив’язаних до особи Й. Сталіна” [2, с. 140 — 141], “РПЦ молилася двом богам: небесному і кремлівському” [9], “Ступінь радянзації московських священників набирала загрозливих форм, коли лояльність до режиму ставилася вище від християнських моральних норм” [3, с. 72].

Для реєстрації православної громади треба було подавати такі документи: “список засновників (20 осіб), членів правління та ревізійної

комісії, опис культового майна і приміщення” [10, арк. 22], необхідно було також надавати анкети священнослужителів.

Охарактеризована українськими вченими позиція Православної Церкви викликала схвалення держави, про це писав у своїй доповідній записці уповноважений Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Дніпропетровській області І. Сергієні [10, арк. 29]. Рівень освіти православного духовенства також не міг не радувати місцеве керівництво, бо “з 215 священників 127 мали вищу або закінчену середню освіту. Решта 88 священників — з незакінченою середньою, а більшість з них — з низькою освітою і вперше стали священниками в період німецької окупації” [10, арк. 22]. Неосвіченими людьми маніпулювати було набагато простіше і дискредитувати їх перед парафіянами у разі потреби теж. Така Церква — це подарунок для влади, який вона сама собі і організувала. Представників духовенства, які не хотіли йти у “руслі політики партії”, завжди можна було репресувати, репресії у другій половині 40-их років XX сторіччя в СРСР ніхто не скасовував. На це прямо вказував уповноважений Ради у справах РПЦ по Дніпропетровській області у доповідній записці, зазначаючи, що значна частина його часу була витрачена на “очистку рядов духовенства от всяких сомнительных и неблагонадежных священников” [10, арк. 26]. Отже, залишилися благонадійні і лояльні до влади служителі культу.

На низькому рівні була і моральність деяких православних священників і це - не поодинокі випадки. Набір дій, якими служителі культу компроментували себе, уповноважений розділив на групи, серед них: “група п’яниць; група п’яниць-развратников; группа вымогателей, стяжателей, присваивающих церковные средства; группа клеветников и склочников”. У звіті названо також “групу позитивних осіб, які добре організовують патріотичну роботу”. Навряд чи осіб, що для радянської влади були позитивними, можна вважати добрими з точки зору релігії, а от зазначену у звіті “групу антирадянські налаштованих священників” [10, арк. 96] — навпаки, бо не може духовна особа ставитися позитивно до атеїстичної влади, яка не виконувала норму Конституції щодо свободи совісті.

Можна було б припустити, що представник держави намагається навмисно очорнити духовенство, але і архієпископ теж визнавав названі вище вади своїх підлеглих. Так, уповноважений Бабасов у звіті наводив такі висловлювання архієпископа Андрія Комарова: “В нашей епархии мало священников, которые бы исто исполняли свою роль духовников. Каждый смотрит не только на свою выгоду взять приход обильный, но и как бы запустить руку в церковную кассу”, а в парафії, що знаходилися в “исключительно бедственных”

районах священнослужителі не бажали отримувати призначення [11, арк. 62, 49].

Мала місце також боротьба між священниками та церковними старостами за право бути біля свічної скриньки, де є можливість “робити різні справи щодо продажу свічок” [12, арк. 168].

Були суперечки між священниками цієї конфесії. І не теологічні, а суто земні - “хто більше захопить”. Саме у цьому звинувачував колег з західних областей України один з представників духовенства, а ще в тому, що “... вони поводять себе як ундовці, не уживаються з місцевими священниками, склочники...” [12, арк. 168].

Не уповноважений Ради у справах Російської Православної Церкви по Дніпропетровській області, а церковне керівництво виключало зі складу духовенства священників, дяконів, ієромонахів з формулюванням: “двоєженство та неблаговидні вчинки, пияцтво, привласнення церковних і єпархіальних коштів, здирництво, розгульне життя, незаконне співмешканство” [11, арк. 100 - 103], [12, арк. 6 — 7].

Проти самого архієпископа Андрія також були налаштовані деякі священники, влада отримувала анонімні листи про його “любовсеобильность” [11, арк. 139]. На духовенство віряни скаржилися владі, як от, наприклад, на священника однієї з парафій області, якого звинувачували у “многоженстве”, а також у тому, що на кошти громади він купив собі будинок. Зазначено, що дані підтвердилися [12, арк. 46].

Сам архієпископ був частим гостем у уповноваженого Ради у справах РПЦ по Дніпропетровській області. Так, наприклад, у IV кварталі 1947 року він був на прийомі у уповноваженого 5 разів, а у II кварталі 1948 року — 9 разів [11, арк. 54, 104]. І це за три місяці! Розмови між вказаними діячами в основному торкалися фінансів. Архієпископ скаржився на малу кількість пожертв від парафій, а також на те, що собор Дніпропетровська не робить до каси єпархії потрібних відрахунків і просив владу допомогти з ревізією, але так, щоб настоятель собору не знав, що про це просив архієпископ [11, арк. 83, 104, 55]. Серед прохань очільника єпархії — викликати до уповноваженого Ради у справах Російської Православної Церкви по Дніпропетровській області священників, які “припустилися розтррати грошей і повпливати на них” [11, арк. 54].

Не відставали від архієпископа і його підлеглі. Уповноважений у своєму звіті за IV квартал 1947 року повідомляв, що за цей період у нього на прийомі було 120 відвідувачів з духовенства [11, арк. 54]. Виникає законне питання: “Кому служили всі ці духовні особи і кому вони підпорядковувалися?”

Такий стиль взаємин між державою та православним духовенством зберігся і у 50-і роки.

Так, у 1958 році вже інший архієпископ Дніпропетровської єпархії — Гурій у річному звіті повідомляв: “Моя діяльність відбувалася у повному узгодженні з уповноваженим у церковних справах...” [14, арк. 13].

Церква допомагала державі у проведенні “патріотичної роботи”, організації “ударних бригад з вірян на чолі зі священниками щодо збирання врожаю”, “ув’язувала години богослужіння з регламентом робіт у колгоспах та радгоспах” [10, арк. 27, 33], збирала гроші на “патріотичні цілі”, в тому числі на “танкову колону, подарунки Червоній Армії, підписку на державну й воєнну позику” [10, арк. 34, 104].

У 1947 році в керівництві держави заговорили про припинення зборів та відрахувань РПЦ на патріотичні цілі. Аргументували тим, що у неї виросли потреби щодо утримання духовних навчальних закладів, ремонт храмів, утримання керівних органів Церкви та інше” [11, арк. 1]. Так турбуватися атеїстичний режим міг тільки про тих, що йому служили. Священники теж помічали факт “зростання Церкви з державою” та зазначали: “Ми допомагаємо державі, тому держава повинна допомагати нам, бо справа державна є спільною” [11, арк. 132]. Отже, і православне духовенство визнавало свою Церкву “гвинтиком” у механізмі тоталітарної держави, яка мала назву СРСР, підтримувало її фінансово, зокрема в той час, коли вона захоплювала землі інших країн у Європі, отримувало нагороди з її закритих від репресій рук - “11 священників та архієпископ Андрій Комаров були нагороджені медаллю “За доблестний труд в Великой Отечественной войне 1941 — 1945 гг.” [11, арк. 4].

Означені стосунки не були винаходом окремо взятих архієпископів в окремо взятій Дніпропетровській області. Це був винахід атеїстичної влади, якій в силу різних причин було вигідно мати свою “кишенькову церкву”. Про саме такий характер взаємин між державою і РПЦ писали у своїх працях українські дослідники, про що зазначалося вище. Ця теза знайшла підтвердження в документах місцевої влади Дніпропетровської області. Російська Православна Церква була частиною держави і виконувала відведену їй комуністами функцію.

В часи німецької окупації на території області діяло 226 церков і молитовних будинків патріаршої орієнтації. Саме таку цифру наводить у своїй доповідній записці за 1944 рік уповноважений Ради у справах Російської Православної Церкви по Дніпропетровській області І. Сергієні [10, арк. 22]. У цьому ж документі він (з посиланням на довідкову книгу Катеринославської губернії за 1914 рік) зазначає, що на території губернії діяла 621 православна церква [10, арк. 20]. Отже, у порівнянні з дореволюційними часами кількість церков

означеної конфесії зменшилася майже втричі (цифра є приблизною, бо кордони Катеринославської губернії та Дніпропетровської області не збігаються повною мірою).

Більше, ніж втричі зменшилася і кількість духовенства — 727 — у 1914 році і 215 — у 1944 році [10, арк. 20, 22].

Документи, що зберігаються у Державному архіві Дніпропетровської області, дозволяють проаналізувати тенденції розвитку Православної Церкви області у 1944 — 1949 роках.

Протягом 1945 року чисельність церков у Дніпропетровській області трохи збільшилася і в кінці означеного року становила 229. Ця цифра залишалася незмінною до 1948 року, потім почала поступово зменшуватися щороку, а у 1949 році відбувся “стрибок” — кількість церков зменшилася на цілих 10 одиниць за один рік.

У 1945 році було подано 8 клопотань щодо відкриття церков та молитовних домів, в 7 випадках в цьому було відмовлено. Важливо те, що вірянам відмовила не влада, а архієпископ [10, арк. 67]. В наступні роки активність щодо подання подібних клопотань зменшилася, в деякі роки їх взагалі не подавали, на подані здебільшого отримували відмову.

Протягом 1947 — 1948 років православні парафії стабільно знімали з реєстрації (по іншим рокам повної інформації немає). Причиною (принаймні для частини з них) було закриття “по лінії Дніпропетровської єпархії за “маломощность”, внаслідок чого парафія не є в змозі утримувати священника”. Саме це стало причиною зняття з реєстрації трьох церков та молитовних будинків у IV кварталі 1947 року та у II кварталі 1948 року [11, арк. 48, 99].

У своєму звіті уповноважений Ради у справах Російської Православної Церкви по Дніпропетровській області зазначав, що “за період 1947 — 1948 — 1949 та трьох кварталів 1950 року по області було знято з реєстрації 31 церкву і молитовний будинок. Їх передали сільраді, колгоспам, під колгоспний клуб, хату-читальню, школу і т. п.” [13, с. 67 — 68].

Кількість духовенства протягом 1945 року, як і число парафій, збільшилася і в кінці року складала 222 священника та 22 диякона, але у другій половині 40-их років відбувалося постійне зменшення кількості служителів культу. Цей процес почався навіть раніше, ніж аналогічний щодо парафій — у 1947 році і станом на 1 січня 1948 року по області через відсутність священнослужителів було 35 вакантних парафій [11, арк. 49]. І хоч поповнення лав духовенства у другій половині 40-их років відбувалося, але тих, які звільняли цю посаду, було більше. Так, в період з 1 жовтня 1947 року до 1 жовтня 1948 року було зареєстровано 22 служителів культу, а залишили посаду — 28. Частину з них було виключено зі складу духовенства за аморальну поведінку, уповноваже-

ний Ради у справах Російської Православної Церкви констатував, що “серед духовенства Дніпропетровської області продовжують заглиблюватися питання їх розкладання..., а архієпископ постійно займався розслідуванням так званих “неблаговидних” вчинків свого духовенства” [12, арк. 51].

Отже, тенденції, що їх спостерігаємо в межах Дніпропетровської області, відповідають змісту періодів розвитку стосунків між державою та релігійними організаціями, надану в працях українських вчених, які стверджують, що до 1948 року відбувалася “лібералізація радянської релігійної політики щодо РПЦ” [2, с. 140 — 141], перші зміни, ознаки охолодження почалися з 1947 року [4, с. 76], [2, с. 143], “злам у державно-церковних стосунках відбувся у другій половині 1948 року” [2, с. 144], а “у 1948 — 1949 роках про необхідність подолання релігії знову заговорили відкрито” [4, с. 76].

Переважна більшість православних священників у першій половині 50-их років (станом на 01.01.1954 р.) була старшого віку — 162 особи, до 40 років — лише 8 і від 41 до 55 років — 27 [12, арк. 220].

Попри те, що до Православної Церкви патріаршого напрямку у радянської влади було особливе ставлення, вона теж знаходилася під її тиском. Будь-яка людина або організація в СРСР не могла відчувати себе цілком незалежною, РПЦ — не виключення. Так, священники повинні були узгоджувати час богослужінь з регламентом роботи у колгоспах і радгоспах, щоб богослужіння не стало перешкодою для праці у колгоспі [10, арк. 33]. Служителі культу були під наглядом влади, на кожного з них уповноважений складав картку, переміщення духовенства фіксували, в церквах також встановлювали нагляд. Про це прямо пише уповноважений Ради у справах Російської Православної Церкви по Дніпропетровській області: “Мною був організований нагляд у Троїцькому соборі, Благовіщенській, Миколаївській (Брянській) та Хрестовоздвиженській (Діївка) церквах” [15, арк. 1].

Занепокоєння МДБ викликало послугоування українською мовою під час Літургії, як, наприклад, в одному з сіл Нікопольського району [12, арк. 205]. Фінансовий тиск на Православну Церкву теж відбувався, принаймні після 1947 року. Під час зустрічі з уповноваженим Ради у справах Російської Православної Церкви по Дніпропетровській області архієпископ Андрій Комаров, за словами уповноваженого, “ставив все ті ж питання щодо поганого надходження коштів від вірян”, але, якщо у січні 1947 року у циркулярному листі голови Ради у справах Російської Православної Церкви при Раді Міністрів йшлося про “своєчасність припинення зборів... РПЦ коштів на патріотичні цілі” [11, арк. 1], то в середині 1948 року архієпископ Андрій нарікав на “обкладання духо-

венства податком та необхідність сплачувати фінорганам орендну плату за приміщення» [11, арк. 104]. Означений архієрей постійно стверджував, що грошові надходження від парафій знижуюся через зниження релігійності населення («віряни стали рідше відвідувати церкву» [11, арк. 65, 83]). Серед причин - нова грошова реформа або, наприклад, перенесення базару, який раніше був біля собору Святої Трійці: «Тепер базар перенесли і ніхто не заходить. Тільки у неділю бувають віряни, серед яких можна побачити тільки старух» [11, арк. 65].

Зовсім по іншому бачили ситуацію щодо релігійності населення уповноважені у справах РПЦ. Про її зростання посадовці інформували керівництво не тільки у 1946 році («крива релігійного руху йде до гори, а не до низу» [10, арк. 96]), а і на початку 50-их років. Так, у 1950 році у своєму звіті уповноважений писав, що про зниження релігійності не йдеться. У святкові дні, навіть ті, які не припадали на неділю, Хрестовоздвиженська церква і Троїцький собор, що знаходяться у Дніпропетровську, були повністю заповнені людьми [12, арк. 73, 52]. У квітні 1952 року він констатував «факт безсумнівного зростання релігійності» [12, арк. 121]. На нашу думку, не було сенсу уповноваженому надавати таку неправдиву інформацію. Навпаки, йому було більш вигідно звітувати про зниження релігійності і подавати це як свій здобуток. Єпископ Андрій, навпаки, мав свій фінансовий інтерес від применшення грошових надходжень через «малу відвідуваність церков».

Таким чином, в першій половині 40-их років XX сторіччя відбувалася лібералізація релігійної політики радянської влади. Співпраця Російської Православної Церкви з владою відбувалася не тільки на рівні її керівництва, про що пишуть дослідники, а і на місцевому рівні, духовенство регулярно зверталось до представника держави про допомогу у вирішенні своїх суперечок, в тому числі і фінансових. Попри активну співпрацю РПЦ з владою, певні обмеження для неї існували теж, служителі культу знаходилися під наглядом, послугоування українською мовою, яке іноді мало місце під час богослужіння, викликало серйозне занепокоєння «відповідних органів».

До 1947 року у Дніпропетровській області кількість зареєстрованих спільнот цієї конфесії зростала, як і чисельність духовенства (принаймні у 1944 — 1945 роках), служителі культу отримували державні нагороди, влада проявляла турботу про фінансові можливості РПЦ, в тому числі і щодо розвитку навчання. Після 1947 — 1948 років відбувалося зменшення і кількості парафій, і кількості священників. Значна частина духовенства Російської Православної Церкви в Дніпропетровській області не мала належного рівня освіти і не вирізнялася високою моральністю.

Попри все зазначене вище, зниження релігійності населення Дніпропетровської області державні органи не фіксували.

Список використаних джерел

1. Бистрицька Е. В. 2009. Зміцнення міжнародного авторитету Російської Православної Церкви у сталінському плані боротьби з Ватиканом (1943 — 1948 рр.), *Український історичний журнал*, № 6, с. 106 — 124.
2. Бондарчук П. М. 2010. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х — на початку 1950-х рр., *Український історичний журнал*, № 2, с. 137 — 163.
3. Булига Г. 2012. Особливості функціонування православних конфесій Волині наприкінці Другої світової війни, *Християнські міжконфесійні взаємини: загальноєвропейський та український досвід*. Галич: Національний заповідник «Давній Галич», с. 67 — 74.
4. Войналович В. А. 2005. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 — 1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд.
5. Горбач С. І. 1998. Деякі аспекти відносин між Ватиканом та СРСР після Другої світової війни (1945 — 1953), *Український історичний журнал*, № 6, с. 68 — 76.
6. Грідіна І. М. 2009. Метаморфози антирелігійної пропаганди радянської влади в Україні під час Другої світової війни, *Наука. Релігія. Суспільство*, № 4, с. 74 — 80.
7. Лисенко О. Є. 1995. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни, *Український історичний журнал*, № 3, с. 73 — 80.
8. Постановление СНК СССР «О порядке открытия церквей» 28 ноября 1943 г. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/218443-postanovlenie-snk-sssr-o-poryadke-otkrytia-tserkvey-moskva-kreml-28-noyabrya-1943-g#mode/inspect> (дата звернення — 21.01.2022 р.).
9. Стоцький Я. Фіаско пошуків компромісу Римо- і Греко-Католицьких церков із більшовицькою владою. URL: <http://uars.info/prints/ur/47/16/pdf> (дата звернення — 06.09.2022 р.).
10. Ф. 6464. Оп. 1. Спр. 1. Дніпро: Державний архів Дніпропетровської області.
11. Ф. 6464. Оп. 1. Спр. 2. Дніпро: Державний архів Дніпропетровської області.
12. Ф. 6464. Оп. 1. Спр. 3. Дніпро: Державний архів Дніпропетровської області.
13. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 34. Дніпро: Державний архів Дніпропетровської області.
14. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 43. Дніпро: Державний архів Дніпропетровської області.
15. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 45. Дніпро: Державний архів Дніпропетровської області.

References.

1. Bistricka E. V. 2009. Zmicnennya mizhnarodnogo avtoritetu Rosijskoyi Pravoslavnoyi Cerkvi u stalinskomu plani borotbi z Vatikanom (1943 — 1948 rr.) [Strengthening the international authority of the Russian Orthodox Church in Stalin's

plan to fight the Vatican (1943 — 1948)], *Ukrayinskij istorichnij zhurnal*, № 6, s. 106 — 124.

2. Bondarchuk P. M. 2010. Osoblivosti religijnoyi situaciyi v Ukrayini u seredini 1940-h — na pochatku 1950-h rr. [Peculiarities of the religious situation in Ukraine in the mid-1940s and early 1950s], *Ukrayinskij istorichnij zhurnal*, № 2, s. 137 — 163.

3. Buliga G. 2012. Osoblivosti funkcionuvannya pravoslavnih konfesij Volini naprikinci Drugoyi svitovoyi vijni, Hristiyanski mizhkonfesijni vzayemini: zagalnoyevropejskij ta ukrayinskij dosvid [Peculiarities of the functioning of Orthodox denominations in Volyn at the end of the Second World War, Christian inter-confessional relations: pan-European and Ukrainian experience]. Galich: Nacionalnij zapovidnik “Davnij Galich”, s. 67 — 74.

4. Vojnalovich V. A. 2005. Partijno-derzhavna politika shodo religiyi ta religijnih institucij v Ukrayini 1940 — 1960-h rokiv: politologichnij diskurs [Party-state policy regarding religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s — 1960s: political discourse]. Kiyiv: Svitoglyad.

5. Gorbach S. I. 1998. Deyaki aspekti vidnosin mizh Vatikonom ta SRSR pislya Drugoyi svitovoyi vijni (1945 — 1953) [Some aspects of relations between the Vatican and the USSR after the Second World War (1945 — 1953)], *Ukrayinskij istorichnij zhurnal*, № 6, s. 68 — 76.

6. Gridina I. M. 2009. Metamorfozi antireligijnoyi propagandi radyanskoyi vladi v Ukrayini pid chas Drugoyi svitovoyi vijni [Metamorphoses of anti-religious propaganda of the Soviet government in Ukraine during the Second World War], *Nauka. Religiya. Suspilstvo*, № 4, s. 74 — 80.

7. Lisenko O. Ye. 1995. Do pitannya pro stanovishe cerkvi v Ukrayini u period Drugoyi svitovoyi vijni [On the issue of the situation of the church in Ukraine during the Second World War], *Ukrayinskij istorichnij zhurnal*, № 3, s. 73 — 80.

8. Postanovlenie SNK SSSR “O poryadke otkrytiya cerkvej” 28 noyabrya 1943 g. [Decree of the SNK of the USSR «On the procedure for opening churches» of November 28, 1943] URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/218443-postanovlenie-snk-sssr-o-poryadke-otkrytia-tserkvey-moskva-kreml-28-noyabrya-1943-g#mode/inspect> (data zvernennya — 21.01.2022 r.).

9. Stockij Ya. Fiasko poshukiv kompromisu Rimo-i Greko-Katolickih cerkov iz bilshovickoyu vladoyu [The fiasco of the search for a compromise between the Roman and Greek Catholic churches and the Bolshevik government.]. URL: <http://uars.info/prints/ur/47/16/pdf> (data zvernennya — 06.09.2022 r.).

10. F. 6464. Op. 1. Spr. 1. Dnipro: Derzhavnij arhiv Dnipropetrovskoyi oblasti [F. 6464. Op. 1. Ref. 1. Dnipro: State Archive of the Dnipropetrovsk region.].

11. F. 6464. Op. 1. Spr. 2. Dnipro: Derzhavnij arhiv Dnipropetrovskoyi oblasti [F. 6464. Op. 1. Ref. 2. Dnipro: State Archive of the Dnipropetrovsk region.].

12. F. 6464. Op. 1. Spr. 3. Dnipro: Derzhavnij arhiv Dnipropetrovskoyi oblasti [F. 6464. Op. 1. Ref. 3. Dnipro: State Archive of the Dnipropetrovsk region.].

13. F. 6464. Op. 2. Spr. 34. Dnipro: Derzhavnij

arhiv Dnipropetrovskoyi oblasti [F. 6464. Op. 2. Ref. 34. Dnipro: State Archive of the Dnipropetrovsk region].

14. F. 6464. Op. 2. Spr. 43. Dnipro: Derzhavnij arhiv Dnipropetrovskoyi oblasti [F. 6464. Op. 2. Ref. 43. Dnipro: State Archive of the Dnipropetrovsk region].

15. F. 6464. Op. 2. Spr. 45. Dnipro: Derzhavnij arhiv Dnipropetrovskoyi oblasti [F. 6464. Op. 2. Ref. 45. Dnipro: State Archive of the Dnipropetrovsk region].